

فرجام اندیشی و پیامدهای تربیتی آن

محمد نجفی: عضو هیئت علمی گروه علوم تربیتی دانشگاه اصفهان

مهرنوش امینی: دانشجوی کارشناسی ارشد فلسفه تعلیم و تربیت دانشگاه اصفهان

چکیده

هدف مقاله حاضر، پرداختن به اهمیت یاد مرگ با استناد به آیات قرآن و روایات معصومین و استنباط کارکردهای تربیتی آن در زندگی انسان است که با روش اسنادی-تحلیلی صورت می‌گیرد. با توجه به مضامین قرآن و روایات می‌توان گفت: از نعمت‌های بزرگ الهی که خداوند آن را به انسان ارزانی داشته است، یاد مرگ و تفکر درباره‌ی آن است که موجب بیداری انسان از خواب غفلت و توجه او به مسئولیتش در پیشگاه آفریدگار می‌گردد. یاد مرگ در گشایش و سختی، موجبات تعادل روحی و اخلاقی انسان را فراهم می‌کند و با یاد آوری فانی بودن زندگی دنیوی، غرور و تکبر را از او می‌زداید و تحمّل سختی‌ها و مصائب را بر او آسان می‌گرداند؛ چنین انسانی در انجام کارهای نیک و حسنات بر دیگران پیشی می‌گیرد و با دیدی واقع بینانه به زندگی دنیا می‌نگرد. او از ظلم و ستم روی می‌گرداند و در برخورد با دیگران رعایت حد اعتدال را می‌نماید و از توجه به محرومان نیز باز نخواهد ماند. نتیجه چنین تربیتی علاوه بر بیداری دل و نزدیکی به خداوند، جهان بینی و واقع نگری است که رهایی انسان از محدودیت و ایجاد یک حکومت عادلانه را تضمین می‌نماید.

واژه‌های کلیدی: یاد مرگ، مرگ، انسان، دنیا

مقدمه

از آیات و روایات متعددی استفاده می‌شود که اسلام به یاد مرگ بسیار تاکید نموده است. یاد مرگ به معنای آن نیست که اسلام بخواهد انسان را به یاد فنا و نیستی بیاندازد و امید او را به ناامیدی تبدیل کند و روح تلاش و کوشش و امیدواری به آینده را در او بمیراند؛ بلکه مرگ انتقال از یک مرتبه پایین تر به مرتبه بسیار بالاتر است و رفتن از یک زندگی موقت به زندگی و دار ابدی می‌باشد؛ به وسیله مرگ انسان درجات کامل تری را از نظر کمال و معرفت طی خواهد کرد. اگر چه اسلام به مسئله دنیا و مادیات بها داده است؛ اما تمام آنها را وسیله ای برای ارتقاء انسان دانسته است در حقیقت آن جایی که انسان بتواند بدون اضطراب و سختی زندگی کند بهشت است نه دنیا.

حضرت علی (ع) در این مورد فرموده اند: «دنیا خانه و محل گذر است نه اینکه خانه اقامت دائمی باشد»^۱ (فیض الاسلام، ۱۳۵۱: قصار ۱۳۲).

یاد مرگ، در حقیقت بر دل انسان تاثیر می‌گذارد و جلوی گناهان را خواهد گرفت و باعث می‌شود هر انسانی در مسیر قانونی که اسلام مشخص کرده است حرکت کند و نتیجه آن اصلاح جامعه در تمام ابعاد خواهد بود و به دنبال آن کار و نیروی انتظامی، قوه قضائیه، سازمان زندان‌ها و مخارج هنگفت برای اداره چنین مراکزی کم خواهد شد؛ زیرا منشأ تمام گناهان و ظلم و مفساد، دوری از خداوند و توجه نداشتن به مرگ و روز قیامت است.

پیامبر اکرم (ص) به یاد آورندگان مرگ را هم درجه شهدا معرفی می‌کنند. به رسول خدا (ص) عرض کردند: آیا کسی با شهدا محشور خواهد شد؟ فرمود بلی، کسی که در شبانه روز بیست مرتبه مرگ را یاد کند (مجلسی، ۱۳۸۲: ج ۱۲۳: ۶-۱۲۴).

۱- الدنيا دارُ مَمَرٍ

ایشان هم چنین این افراد را زیرک ترین مردم می‌دانند آنجا که فرمودند: «آیا می‌دانید زیرک ترین و زرننگ ترین مردم کسی است که زیاد به یاد مرگ باشد و از همه بیشتر خود را آماده نماید» (مجلسی، ۱۳۸۲ ج ۱۲۶: ۱۷۲ و ۱۷۳). هم چنین حضرت علی (ع) درباره یاد مرگ فرمود: «کسی که زیاد به یاد مرگ باشد، باعث می‌شود که از دنیا به کم راضی شود و قانع باشد» (مجلسی، ۱۳۸۲: ج ۱۸۱: ۸۲).

اهمیت یاد مرگ به اندازه ای است که حضرت مسیح (ع) در جواب حواریون که سوال کردند: اولیایی که هیچ دسترس و اندوهی بر آنها نیست چه کسانی هستند؟ یکی از ویژگی‌های اولیای خدا را دوست داشتن یاد مرگ و رها نمودن یاد دنیا معرفی می‌کند و می‌فرماید یاد مرگ رادوست دارند و یاد زندگی را رها می‌کنند (مجلسی، ۱۳۸۲: ج ۱۲۵: ۶).

بنابراین قبل از بحث در مورد مسائل ذکر شده ضروری است به واژه مرگ و معنای آن و توصیف مرگ پرداخته شود. حال سوال اساسی این است که پرداختن به مسئله مرگ و یاد آن چه تأثیرات تربیتی و چه کارکردهایی به دنبال خواهد داشت؟ و همین طور مهم ترین آسیب و عوامل بازدارنده یاد مرگ کدام اند تا با باز شناسی آنها انسان خود را آماده ساخته و از آنها دوری نماید؟ این‌ها سؤالاتی است که پاسخ گویی به آنها به روشن شدن نقش یاد مرگ در توفیق انسان جهت کسب حیات معنوی کمک خواهد کرد.

توصیف مرگ

مرگ در نزد جمعی از متکلمین به معنی عدم حیات است و حیات صفتی است که مقتضی حس و حرکت و مقابل آن مرگ است؛ بنابراین مرگ امری عدمی است اما نه عدم صرف. در نزد عده ای دیگر از متکلمین، مرگ امر وجودی است که ضد حیات بوده و فعلی است از افعال خداوند بلند مرتبه؛ یعنی اثری است که از فاعل صادر می‌شود و مقتضی زوال حیات و به دنبال آن از بین رفتن رشد و نمو و احساس است (طبرسی و نوری، ۱۳۳۳: ۲۰۳-۲۰۱).

عرفا نیز در سلوک معنوی خود از زندگی به مرگ می‌رسند و در بازگشت از این سلوک و سفر به دیگر سو و ژرف اندیشی در باب مرگ آموزه فنا را به عنوان عالی‌ترین مرحله زیستن به ارمغان می‌آورند. آنها یاد مرگ را برای انسان ضروری دانسته‌اند؛ زیرا معتقدند که بدون آن و بدون نفی کهنه و اثبات نو، نفی حرکت تکاملی هم غیر ممکن می‌شود؛ آنان بر این باورند که فنا در این حال روح توانایی درک عالم محسوس را از دست می‌دهد و فاقد وجود تجربی می‌شود؛ اما جوهر خود را حفظ می‌کند و ارتباط با خدا به معنی در آمیختن با وجود باری تعالی نیست.

در طول تاریخ بشر برای مرگ و یاد آن معنای بسیاری قائل شده‌اند. شاعران برداشت خود از تجربه مرگ را به صورت تصویر ذهنی در کلامی مخیل نشان داده و فلاسفه آن را تحلیل کرده‌اند و دانشمندان نیز به بررسی چگونگی و عمل آن پرداخته‌اند. مفاهیم متعددی مانند عدالت، انتقام، پاداش به انجام رساندن کار، مجازات، پیروزی، شکست، سرآغاز و یا پایان را برای توصیف مرگ به کار برده‌اند. روان‌شناسان نیز به بررسی مرگ و یا آن در روح و روان انسان پرداخته و آن را به عنوان عاملی در جهت تطهیر روح و نفس از آلودگی‌ها می‌دانند (معمدی، ۱۳۷۲: ۱۱۳-۱۱۲).

اما قرآن کریم مرگ را به عنوان حقیقتی قطعی و انکار ناپذیر برای هر موجود زنده توصیف می‌کند که خداوند چشیدن آن را به عنوان یک قانون کلی بیان فرموده «همه کس چشیده مرگ است»^۱

این آیه دلالت بر عمومیت سخن خداوند دارد و اینکه هر موجودی ناچار از چشیدن طعم مرگ است و تفاوتی نمی‌کند که این موجود حیوان یا گیاه یا انسان و یا حتی فرشته باشد. در واقع مرگ از نظر قرآن تحویل روح انسان و گرفتن آن از بدن است. می‌توان تفسیر مرگ را از زبان قرآن در آیاتی از مرگ تعبیر به توفی کرده مشاهده نمود (سوره زمر، ۴۲).

۱- كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ

توفی از ماده فوت نیست؛ زیرا فوت از دست رفتن است و اگر تعبیر به فوت می‌کرد، مرگ به همان معنای تباهی و تمام شدن و از دست رفتن بود؛ اما توفی به معنای تحویل گرفتن یک چیز به تمامه است و از ماده وفی است که وفا و استیفاء نیز از آن ماده است.

در قرآن کریم ۲۶ مورد درباره مرگ، کلمه توفی به کار برده شده است که به معنای تحویل گرفتن و اخذ کامل است؛ پس مرگ نشانه نیستی و نابودی نیست بلکه تحویل گرفته شدن است (مطهری، ۱۳۷۳؛ ۴۰).

در نهج البلاغه نیز مرگ امر وجودی و متعلق به خلقت و مقتضی آثاری است از جمله زوال حیات، تعطیل حواس، فساد مزاج و... (فیض الاسلام، ۱۳۵۱؛ خطبه ۱۰۹).

بنابراین با توجه به دیدگاه عرفا، متکلمین، فلاسفه و روان شناسان و در نهایت قرآن کریم و آموزه‌های دینی در رابطه با مرگ می‌توان ویژگی‌های زیر را برای آن برشمرد:

۱. مرگ حقیقتی انکار ناپذیر و عام است.

۲. مرگ امری وجودی است نه عدمی.

۳. مرگ مرحله‌ای از مراحل حیات جاودانه انسان است.

۴. موضوع مرگ، روح و حقیقت وجودی انسان است.

با توجه به مفاهیم قرآن و آموزه‌های دینی می‌توان گفت که رویکرد اسلام به مرگ در زندگی در دو وجه عملی موثر می‌باشد؛ نخست: آنکه اعتقاد به معاد، حیات اخروی و تجرد روح، فرد مسلمان را به مقابله با استرس از مرگ و ناچیز شمردن آن برمی‌انگیزد؛ زیرا مرگ را به مفهوم نابودی مطلق ذهنی برمی‌شمرد و آن را تنها انتقال از خانه‌ای به خانه دیگری و از یک مرحله زندگی به مرحله دیگر تلقی کند. دوم: آنکه این رویکرد در برگیرنده برخوردی اخلاقی است که به مسئولیت انسان‌ها در مورد اعمال خود در دنیا تاکید می‌ورزد. عصاره‌ی چنین تفکری در این

آموزه عرضه شده که «دنیا مزرعه آخرت است»^۱ و کردار نیک و بد انسان در این جهان وضعیت او در آخرت را تعیین خواهد کرد (معمدی، ۱۳۷۲:۱۰۷-۱۰۶).

اندیشه وجودی یاد مرگ

همان طور که از آیات قرآن و روایات معصومین به دست می‌آید و در طول خلقت نیز تجربه شده است، مرگ قانون عمومی و سرنوشتی است که برای همه انسان‌ها و همه موجودات زنده حتمی است (آل عمران، ۱۸۵)؛

پس تمامی انسان‌ها از فقیر و غنی گرفته تا کوچک و بزرگ به طور کلی کسی که قدم به سرای دنیوی بگذارد ناگزیر باید این را طی کند تا در لحظه ای که برایش مقرر شده است بدون کمترین تأخیر به سرای ابدی بشتابد. باید گفت پاره ای از انسان‌ها در زندگی دنیوی غوطه ور شده اند و دل بدان خوش دارند تا جایی که در جان خود هدفی جز رسیدن به متاع آن ندارند این گروه همواره از یاد مرگ غافلند؛ هر گاه به سببی به یاد مرگ می‌افتند می‌کوشند خود را از آن دور سازند، اینان نه می‌توانند مسئله را برای خود حل کنند و نه برای دیگران؛ هر چند در مقامات بالای علمی هم قرار گرفته باشند. امام خمینی (قدس سره) نیز این امر را ناشی از نقص ایمان و نقصان اطمینان می‌داند (امام خمینی، ۱۳۷۱:۳۶۵).

به طور کلی می‌توان گفت که افرادی را که از یاد مرگ ناراحت می‌شوند می‌توان به سه دسته تقسیم کرد: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
۱- ناراحتی و ترس این گونه افراد از مرگ به خاطر گناهانیکه مرتکب شده اند و می‌دانند اگر پای حساب و کتاب پیش آید و با مردن پرده‌ها کنار رود و حقایق روشن شود برایشان چیزی جز رسوایی باقی نخواهد ماند.

^۱ - الدنيا مزرعةُ الاخرة

۲- وحشت عده ای دیگر از مرگ به آن جهت است که مردن را به معنای نابودی زندگی و قطع تمام لذت‌ها و امید و آرزوها و مزاحمی برای ادامه حیات می‌دانند.

۳- گروه دیگری هستند که میدانند مرگ به معنای نابودی نیست بلکه انتقال از عالمی به عالم دیگر است و آگاهی دارند که در آنجا حساب و کتاب دقیق در کار است اما علاقه به دنیا و غرق شدن در شهوات و لذت‌های نامشروع چنان آنها را مشغول کرده که حاضر نیستند از مرگ و قیامت سخن بگویند (محمدی نیا، ۱۳۸۴: ۱۴۲-۱۴۱).

اما گروه دیگری با یاد مرگ در قلبشان خوف و خشیت ایجاد شده، خود و اعمال خویش را برای آن آماده و اصلاح می‌کنند؛ در واقع خوف این گروه از آن جهت است که مادام بدون آمادگی و توجه کامل و توشه کافی پا به حیات پس از مرگ می‌نهند؛ زیرا در هنگام مرگ و پس از آن در توبه بسته می‌شود و علت آن این است که توبه هنگام مرگ انسان به علت ترس است، نه قبح از فعل قبیح و این توبه مورد قبول نیست. برجسته ترین عبادتها شمرده شده است چنانچه ایشان در این باره می‌فرمایند: برترین عبادت و برترین تفکر یاد مرگ است (محمدی نیا، ۱۳۸۴: ۶۸-۶۷).

کارکردهای تربیتی یاد مرگ

خداوند متعال در قرآن کریم چندین بار از صفت «یاد آور مرگ» برای معرفی مؤمنین واقعی استفاده کرده است. او مؤمنین واقعی را افرادی دارای تفکر و تعقل می‌داند که معتقدند که همه‌ی اوامر خداوند دارای حکمت و کارکرد است؛ البته توجه به این نکته حائز اهمیت است که خداوند بی نیاز مطلق است و لذا باید کارکردهای یاد مرگ و سایر دستورات دینی از قبیل شکر، قناعت و نظایر آن را در حیات فردی و اجتماعی انسان‌ها جستجو کرد؛ بر این اساس می‌توان کارکردهای زیر را به برای یاد مرگ برشمرد:

- امیدواری به رحمت حق: همان طوری که از آیات قرآن استفاده می‌شود، امیدواری و آرامش روح در سابه‌ی ایمان به وعده‌های الهی و تقوا حاصل می‌شود. خداوند می‌فرماید: «آگاه باشید دوستان و اولیای خدا نه ترسی دارند و نه غمگین می‌شوند؛ همان‌ها که ایمان آوردند و از مخالفت

فرمان خدا پرهیز می کردند، در زندگی دنیا و آخرت شاد و مسرورند؛ وعده‌های الهی تخلف ناپذیر است؛ این است آن رستگاری بزرگ» (یونس، ۶۳-۶۲).

هم چنین زندگی انسان دو مرحله دارد:

الف) مرحله کشت و عمل که همان زندگی موقت دنیاست.

ب) مرحله جزا و ثواب که همان زندگی حقیقی و دائمی آخرت است.

بنابراین شاید بتوان گفت که امیدوار کننده ترین آیات در مورد زندگی، همان آیاتی هستند که در مورد حقیقت مرگ نازل شده است و زندگی پس از مرگ را بهترین و کامیاب ترین زندگی شمرده است (آل عمران، ۱۵) و (توبه، ۷۲).

به همین جهت انسان باید بکوشد تا اعتقاد و باور خود را نسبت به قیامت و زندگی پس از مرگ تقویت کند و با بهترین امید به آینده سعی کند تا در دنیا خدا را اطاعت کند و به دستورهای پروردگارش که موجب خوش بختی و سعادت اوست گردن نهد و نافرمانی نکند؛ در این صورت برایش مهم نیست که در دنیا چقدر زندگی کند و چه موقع مرگ به سراغش می آید؟ آنچه برایش مهم است این است که از لحظه به لحظه عمر خویش در راه اطاعت خدا بهره جوید تا در آینده سعادت مند و رستگار شود.

• تسلیم: از آنجایی که مرگ تنها به دست خداوند بلند مرتبه و به فرمان اوست و برای هر کس سرنوشت و اجل معینی قرار است چنانچه می فرماید: «و هیچکس جز به فرمان و مشیت خدا نمی میرد»^۱ (آل عمران، ۱۴۵). بنابراین انسان باید همواره تسلیم امر خدا باشد و به زندگی در این دنیا نیز امیدوار و بداند که تا خداوند اجازه قبض روح او را ندهد، نخواهد مرد و از طرف دیگر فرد مؤمن چون مطمئن است که در پس هر امر یا نهی از جانب خداوند حکمتی نهفته است، پس

^۱ - وماکان لنفس ان تموت الا باذن الله

در هر حال خود را تسلیم امر او می‌داند و به هیچ وجه از اوامر او نافرمانی نخواهد کرد؛ بنابراین استقبال از قضایای الهی و این مقام وقتی حاصل می‌شود که انسان به اعلا مرتبه یقین رسیده باشد.

• رضا: توجه به یاد مرگ در هر لحظه از زندگی سبب می‌شود که انسان از لحاظ روحانی شکوفا شود و به درجات بالاتری از لحاظ معنوی همچون رضا صعود کند ولی افرادی که در به یاد آوردن مرگ دچار ضعف هستند به محض وقوع حادثه ای ناگوار دچار فرح و شکایت از روزگار می‌گردند و خدا را فراموش می‌کنند و در اثر اشتغال ذهن به مشکل موجود، فرصت ارتقای به مقامات بالای معنوی و روحانی را پیدا نمی‌کنند؛ اما انسانی که یاد مرگ را در وجود خویش پرورش داده است، زندگی و مرگ را زیبا می‌داند؛ او معتقد است که زندگی زیباست؛ زیرا خداوند همه چیز را برای انسان خلق کرده است.

«آنچه در زمین است برای شما خلق کرده است»^۱ (بقره، ۲۹) تا بستر شکوفایی خلافت الهی انسان فراهم شود و مرگ هم زیباست؛ چون بازگشت بسوی خداست؛ پس رضای بنده از خدا به معنای خوشنودی او از اجرای قضا و حکم خداست (راغب اصفهانی، ۱۳۶۳: ج ۸: ۲۰۲).

• توکل: توکل در لغت به معنای اعتماد کردن و واگذاری کار به دیگران است (راغب اصفهانی، ۱۳۶۳: ج ۸: ۵۶). در اصطلاح شرع، اعتماد بر خداوند متعال در جمیع امور و تکیه به اراده او توکل گفته می‌شود. (راغب اصفهانی، ۱۳۶۳: ۱۵۱).

توکل در حقیقت مفهومی زندگی بخش، محرک و حماسی دارد؛ توکل بشر را وادار به عمل نموده و از ترس باز می‌دارد. بسیاری از بیماری‌های موجود در نگرش‌های غلط، باورهای مزاحم و عدم توکل به خداوند است. انسان مؤمن در هر لحظه از زندگی خویش به خدا توکل نموده و رفته رفته نفس او به سختی عادت می‌کند و تحمل او نسبت به سختی‌ها افزایش می‌یابد؛ در واقع مصون سازی در مقابل استرس که اکنون به عنوان یکی از روش‌های مقام سازی افراد در برابر فشارهای

۱- آفرید خلق لکم ما فی الارض جمیعاً

روانی مطرح می‌شود، از راه توکل به خدا بدست می‌آید؛ زیرا انسان را معتقد به این امر می‌داند که خداوند متعال عالم مدیر و مدبر است و خود آنچه را صلاح بداند، در مسیر انسان قرار خواهد داد؛ پس تقویت یاد مرگ سبب ایجاد نیروی توکل به خدا خواهد گشت.

- توجه: یاد مرگ سبب می‌شود که انسان همواره به فکر بر طرف کردن تاریکی‌های گناه به واسطه جانشینی اطاعت و فرمان برداری خداوند باشد؛ در واقع انسان مؤمن همین که به یاد آورد که در پیش گاه خداوند روزی حاضر خواهد شد و در مقابل اعمال خویش مسئول است، می‌کوشد که زحمت و رنج جبران گناه خود را به بدن بچشاند؛ همان طور که شیرینی گناه را چشانده است .
- قناعت و زهد ورزی: یاد مرگ سبب می‌شود که انسان هر نعمتی را که خداوند به وی ارزانی داشته، شکر گوید و تحت هر شرایطی از تمامی نواهی پرهیزد. او با این اطمینان که تنها ملاک برتری نزد خداوند متعال تقواست و در روز قیامت همه انسان‌ها در نزد خداوند برابرند، از تمامی صفاتی هم چون حرص و آز و طمع و دنیا طلبی و پرداختن به خواسته‌های نفسانی می‌پرهیزد.
- غفلت زدایی و آگاهی بخشی: از جمله آثار یاد مرگ، رهایی از غفلت و هوشیاری نسبت به حقایق مهم پیرامونمان می‌باشد؛ در واقع انسان‌ها از یاد مرگ می‌ترسند و فریب دنیا را می‌خورند و به بازیچه سرگرم می‌شوند، در حالی که برای آخرت آفریده شده اند ولی این دنیا را که در آن هستند، دوست دارند. با این وجود، هیچ گاه نباید فراموش کرد که زندگی، نفس‌هایی است که شمرده می‌شوند و چون نفسی بگذرد، قسمتی از آن کاسته شده و انسان قدمی به مرگ نزدیک تر شده است.

امام صادق (ع) در مورد تأثیر یاد مرگ بر بیداری روح و جان آدمی می‌فرماید:

«یاد مرگ خواهش‌های باطل را از دل زایل می‌کند و ریشه‌های غفلت را می‌کند و دل را به وعده‌های الهی قوی و مطمئن می‌گرداند و طبع را رقیق و نازک می‌سازد و علم‌های هوی و هوس

را می‌شکند و آتش حرص را فرو می‌نشاند و دنیا را حقیر و بی مقدار می‌سازد» (ری شهری، ۱۳۷۷: ش ۱۹۱۴۸).

به همین دلیل است که هر امر مربوط به مرگ می‌تواند عامل بیداری و دوری فرد از غفلت محسوب می‌گردد؛ همچنان که امام صادق (ع) می‌فرماید:

«کسی که کفنش با او در خانه اش باشد، از غافلان به شمار نمی‌آید» و یا اینکه می‌فرماید: «هنگامی که جنازه کسی را برداشتی، فکر کن که گویا تو خود آن کسی هستی که آن را برداشته‌اند».

قلب و دل انسان بر اثر اشتغال به امور دنیوی زنگار غفلت و بی‌خبری به خود می‌گیرد و یاد مرگ می‌تواند زاینده این آلودگی‌ها و روشنی بخش قلب و وجود آدمی باشد.

بر همین اساس، یک مربی اثر بخش، باید همواره با اشاره به دنیای مترتبان مثلاً خواب زمستانی گیاهان و زنده شدن زمین در فصل بهار و هزاران آیت دیگر خداوند، آن‌ها را به تدبیر وادار کند و بکوشد که به آنان بیاموزد که بی‌شک همه‌ی جریانات و پدیده‌های جهان هستی از کون به فساد یا از فساد به کون، همه و همه جلوه‌هایی از مشیت ربّانی است و حتی یک ذره از آن‌ها، بدون قانونی که خواسته خداوند نیست به وجود نمی‌آید و یا رهسپار نیستی نمی‌گردد.

• زهد و بی‌رغبتی به دنیا: غفلت از مرگ، دنیا را در نظر انسان زیبا و با ارزش جلوه می‌دهد و او را سخت شیفته و واله خویش می‌گرداند؛ به طوری که عقل او را از درک هر حقیقت و واقعیتی هم چون مرگ محروم می‌سازد؛ اما انسان غافل در راه رسیدن به خواسته‌های نفسانی از هیچ سعی و تلاشی فروگذار نمی‌کند و از پای نمی‌نشیند. یاد مرگ، از جمله آثار رهایی از غفلت و هشیاری نسبت به حقایق مهم پیرامون او می‌باشد. در حقیقت یاد مرگ میل و رغبت به دنیا را از دل انسان می‌زداید؛ چنان چه پیامبر اکرم (ص) فرمود:

«مرگ را بسیار یاد کنید؛ زیرا یاد مرگ از میل و رغبت به دنیا می‌کاهد». رسول خدا (ص) در تفسیر زهد نیز چنین می‌فرماید: «زهد در دنیا (همان) کوتاه کردن آرزو، به جای آوردن شکر هر نعمت و پرهیز از تمامی محرمات الهی است».

مسلم است که آدمی با داشتن این اوصاف دارای مقامی با ارزش می‌گردد و سزاوار مدح دیگران می‌شود و بدون آن از تمامی ارزش‌ها سقوط می‌کند. مرتبانه نیز با کمک برنامه‌های دین که برای روح و جسم انسان در نظر گرفته شده است می‌تواند او را به سوی کمال و سعادت رهنمون سازند در حقیقت آنها باید در پرتو تربیت اخلاقی از رذایل و صفات نکوهیده، مرتبانه را برهاند و به فضایل و خصلت‌های ستوده آراسته گردانند. این فضایل با تکرار اعمال شایسته به تدریج در نفس رسوخ یافته و ملکه‌ی نفسانی می‌گردد و می‌تواند فرد و اجتماع را به کمال شایسته خود برسانند (اعرافی، ۱۳۸۶:۴۴).

• تعادل روحی و اخلاقی: یاد مرگ در گشایش سختی موجبات تعادل روحی و اخلاقی انسان را فراهم می‌کند؛ همان‌گونه که انسان مرفه با یاد مرگ بر دارایی خود نخواهد بالید و مغرور نخواهد شد؛ هم‌چنین انسان که در سختی زندگی می‌کند، با یاد مرگ، فانی بودن و زود گذر بودن زندگی را به خاطر می‌آورد و تحمل سختی‌ها و مصائب بر او آسان خواهد شد.

حضرت علی (ع) می‌فرماید: «مرگ و خروج از قبر و ایستادن در برابر خدای تعالی را زیاد یاد کنید؛ به درستی که این مصیبت‌ها بر شما آسان می‌نماید» (محمدی ری شهری، ۱۳۷۷: ج ۴، ش ۳۷۲۸).

مرتبانه نیز می‌تواند از طریق مراقبه و محاسبه نفس خود و هم‌چنین تربیت دینی و عقلی، همواره به یاد داشته باشند که انسان‌ها همه در پیشگاه خداوند یکسان هستند و روزی همه باید در نزد او حضور یابند؛ بنابراین کاستی‌ها و کمبودهای زندگی آنها را نمی‌رنجانند و از موفقیت‌های ظاهری و زود گذر سرمست و مغرور نمی‌شوند (خواجه نصیر الدین طوسی، ۱۳۶۹: ۲۸۵-۲۶۹).

• شتاب و اشتیاق در حسنات: یاد مرگ سبب می‌شود که انسان برای رسیدن به پروردگار خویش و رسیدن به نهایت کمال در انجام کارهای نیکو بر دیگران پیشی بگیرد و به دلیل اینکه اصل و هدف اساسی تربیت، انسان سازی و پرورش انسانی پاک و آراسته است، بنابراین جلوه این نوع تربیت انجام اعمال نیک و شایسته ای است که انسان آن را به میل و رغبت خود و از سر شوق و عشق به خداوند انجام می‌دهد؛ چنین انسانی مطمئن است که اعمال نیک انسان پیوسته در پیشگاه خداوند دارای ارزش و مقام بسیار است.

• بیداری دل و نزدیک به حضرت حق: یاد مرگ سبب روی آوردن به تصفیه‌ی دل و تقلیل آینه درون است و چون صحنه دل از گناه وز نگار پیراسته و صیقلی شود، مجلای تابش اوامر الهی قرار می‌گیرد و به معارف و حقایق بی پایان نایل می‌شود که هرگز هراسی از تهی شدن ندارد (اعرافی، ۱۳۸۶: ۱۹۵).

پیامبر اکرم (ص) فرمود: «دل‌ها مانند آهن زنگ می‌زند؛ پرسیدند: جلا و صیقل شدن آن با چیست؟ فرمود: با یاد مرگ و تلاوت قرآن» (پاینده، ۱۳۸۵؛ کلام ۹۳۴).

خداوند مهربان که رحمتش همه چیز را در بر گرفته و بر غضبش سبقت دارد، باب توبه را برای انسان باز نموده است تا کسانی که متوجه غفلت و اشتباه خود شدند، نا امید نشوند و توبه کنند و به این وسیله دل خود را از زنگار گناه شسته و با انجام دادن اعمال صالح، گذشته خود را جبران نمایند.

• عدم غرور و ایجاد تواضع و فروتنی: یاد مرگ باعث می‌شود که انسان مغرور نباشد؛ چرا که می‌داند در آخر جنازه اش جز شیء بدبویی نیست و آن چیزی که دارای اهمیت و ارزش است، روح اوست؛ بنابراین در برابر خالق یکتا که وجود و هستی از آن اوست و مرگ و زندگی انسان‌ها و تمامی موجودات به خواست و اراده او انجام می‌پذیرد، سر تعظیم فرود می‌آورد.

• دوری از ظلم و فساد: یاد مرگ سبب می‌شود که انسان‌ها به فساد و ظلم نیافتند؛ زیرا که انسان خود می‌داند که روزی فرصت تمام می‌شود و باید در برابر اعمالش پاسخ گو باشد؛ بنابراین یک مرتبی توانا، پیوسته می‌کوشد تا ارزش وقت جوانی و فرصت‌های بدست آمده را به مترینان گوشزد کند.

• جهان بینی و واقعیت‌نگری: یکی از آثار مثبت یاد مرگ این است که انسان پی خواهد برد که دنیای پنهان آخرت واقعی است؛ او می‌آموزد که جهان و هستی را واقع بینانه بنگرد و از آن درس عبرت بگیرد. یک نظام آموزشی کارآمد در ایجاد این اندیشه تلاش خواهد نمود و به افراد خواهد آموخت که زندگی محدود به این دنیا نخواهد شد؛ زیرا که عقل آدمی نیز حکم می‌کند که هر چیزی آغاز و پایانی داشته باشد و از آنجایی که خداوند مهربان، عالم قادر و مدیر و مدبر است، غیر ممکن است که جهان را بدون هدف و برای زندگی چند روزه خلق کرده باشد؛ بنابراین هدف دار بودن جهان، یکی از آثاری است که یاد مرگ در انسان ایجاد می‌کند.

• ایجاد حکومت عادلانه: با یاد مرگ، انسان پی خواهد برد که او مسئول خویش و گاهی مسئول در برابر دیگران است. در یک جامعه‌ی متعالی، پایه‌ی عدالت، تحقق حقوق اعمال واقعی افراد است نه توازن بین آن‌ها؛ به عبارت دیگر، خردمند در قبال خویش و دیگران احساس مسئولیت می‌کند و می‌داند که باید در پیشگاه عدل الهی به مسئولیتش پاسخ دهد و بالاخره روزی فرا خواهد رسید که هر کس به خاطر کاری که انجام داده، حقی که ضایع نموده و هزاران عمل دیگر مورد بازخواست قرار خواهد گرفت؛ بنابراین می‌کوشد تا برای خویش و دیگران با دیدی عادلانه به اعمال بنگرد و ایجاد این بینش در وجود مترینان، از اهداف والای نظام تربیتی اسلامی به شمار می‌رود.

• ارضاء میل جاودانگی: انسان به سبب فطرت خداداد و سرشت وجودی خویش حبّ بقا و حیات دارد و از فنا و ممات متنفر است؛ این بقای مطلق و حیات دائمی سرمدی؛ یعنی بقایی که در آن فنا نباشد و حیاتی که در آن زوال نباشد (امام خمینی، ۱۳۷۱: ۳۵۹)؛

پس انسان در عمق جان خود، احساس ابدیت دارد؛ بنابراین یاد مرگ و سرای باقی به انسان می‌آموزد که با وجود مرگ، جسم انسان و شخصیت حقیقی او نیست و نابود نخواهد شد؛ از این رو، این میل جاودانه به حکم فطرت ارضا خواهد شد (قرائتی، ۱۳۷۵: ۹).

خداوند متعال برای ارضای این حس انسان، آیات متعددی را آورده است: (قرائتی، ۱۳۷۵: ۱۲-۱۱)

۱. انسان بیهوده آفریده نشده است (مومنون، ۱۱۸).

۲. در آفرینش انسان هدفی بس بزرگ در کار است و آن انتخاب راه حق از میان تمام راه‌ها و بندگی و تسلیم خدا از میان تمام انواع بندگی‌ها و تسلیم‌هاست (ذاریات، ۵۷).

۳. برای توفیق انسان، تمام امکانات طبیعی برای او مسخّر شده است (حج، ۶۵).

۴. هشدار به انسان که کار نیک بد او در هر مقداری که باشد، مورد حساب قرار خواهد گرفت (زلزال، ۸ و ۷).

۵. نتیجه‌ی اعمال انسان در گروه اعمال خود اوست (مدثر، ۴۲).

۶. همه‌ی اعضا بدن بازپرسی می‌شوند (اسراء، ۳۹).

۷. پاداش نیکوکاران ضایع نمی‌شود (توبه، ۱۲۲).

نتیجه‌گیری

یاد مرگ در زندگی دنیوی نتایج زیر را در بر خواهد داشت:

۱. انسان با اندیشیدن به مرگ و حیات جاودانه‌ی پس از مرگ، در می‌یابد که زندگی با اوصاف و شرایط خوشبختی و بدبختی، پس از مرگ نیز ادامه دارد و جاودانه است و باید بیش تر از حیات دنیوی بدان توجه کرد.

۲. بیاد مرگ، انسان از هوس‌های پیروی نکرده و می‌کوشد که صفات ناپسندی چون عداوت، کینه توزی، بخل و طمع و... که او را از درگاه حق جدا ساخته و به پرتگاه سوق می‌دهد، در وجودش از بین ببرد.
۳. یاد مرگ، سبب می‌شود که انسان با منطق و استدلال عقلی زندگی کند و از آرزوهای دور و دراز و دست نیافتنی پرهیزد؛ چنین انسانی دور اندیش و واقع‌نگر است و از پرداختن به امور واهی و بیهوده دوری می‌کند.
۴. توجه به نهایت زندگی، به انسان اطمینان و آرامش بخشیده و موجبات کامل شدن ایمان را فراهم می‌سازد؛ زیرا او مطمئن است که وعده‌های الهی تحقق می‌پذیرد و ستم‌کاران بدون مجازات و نیکوکاران بدون پاداش رها نخواهند شد.
۵. توجه به هدف دار و نظام مند بودن زندگی، از دیگر نتایج یاد مرگ است.
۶. یاد مرگ در انسان شور و نشاط و فعالیت ایجاد نموده و سبب می‌گردد تا اعمال و رفتار انسان، جهت صحیح خود را بیابند.
۷. یاد مرگ انسان را در مقابل فشارهای روانی مصون می‌دارد و او را به این باور سوق می‌دهد که خداوند، دانای مطلق است و هر آنچه را برای انسان مقرر فرموده، به صلاح اوست.
۸. یاد مرگ سبب ایجاد حس مسئولیت در انسان می‌گردد؛ زیرا او معتقد است که هر کس در پیشگاه عدل الهی پاسخ‌گوی تمامی اعمال خویش است.
۹. یادآوری مرگ سبب می‌شود که انسان توبه را به تأخیر نیندازد و از لحظه لحظه عمر گرانمایه‌های خویش نهایت بهره را ببرد.
۱۰. تعادل و توازن بیم و امید در وجود آدمی، از نتایج یادآوری مرگ در زندگی انسان است؛ زیرا انسان آگاه است که نه می‌توان از غضب و عذاب الهی ایمن بود و نه باید از رحمتش مأیوس شد؛ این توازن ضامن تکامل و پیشروی در راه خداست.
۱۱. یاد مرگ، انگیزه‌های عالی و انسانی را برای اعمال و کردار انسان فراهم می‌آورد.

منابع و مآخذ

قرآن کریم

- ابن مسکویه (۱۳۷۱). **تهذیب الاخلاق و تطهیر الاعراق**، قم: بیدار.
- اعرافی، علی رضا (۱۳۸۶). **تعلیم و تربیت و مبانی آن**، تهران: انتشارات سمت.
- پاینده، ابوالقاسم (۱۳۸۵). **نهج الفصاحه**، اصفهان: نشر خاتم الانبیاء.
- خمینی، روح الله (۱۳۷۱). **چهل حدیث**، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام (ره).
- راغب اصفهانی، ابوالقاسم (۱۳۶۳). **الفردات**، تهران: دفتر نشر کتاب.
- طوسی، خواجه نصیر (۱۳۶۹). **اخلاق ناصری**، تصحیح: مینوی، مجتبی - مرادی، تهران: خوارزمی.
- فیض الاسلام، علینقی (۱۳۵۱). **نهج البلاغه**، تهران: نام انتشارات.
- قرائتی، محسن (۱۳۷۵). **معاد**، تهران: دفتر انتشارات اسلامی.
- مجلسی، محمد باقر (۱۳۸۲). **بحار الانوار**، تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- محمدی ری شهری، محمد (۱۳۷۷). **میزان الحکمه**، ترجمه حمید رضا شیخی، تهران: دار الحدیث.
- معمدی، غلامحسین (۱۳۷۲). **انسان و مرگ: درآمدی بر مرگ شناسی**، تهران: نشر مرکز.
- نوری طبرسی، اسماعیل بن احمد (۱۳۳۳). **کفایه الموحدین**، تهران: نشر علمیه اسلامی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی